

van de foto op pagina 108 met een groepje Indische Nederlanders die werken bij de sociale verzekeringsbank met in de tekst 'oorspronkelijk bijschrift: de "Blauwtjes"'. De breuklijn 'kleur' die in *De geschiedenis van Indische Nederlanders* werd geschetst is dus ook evident in de visuele sporen na de migratie naar Nederland.

Fridus Steijlen

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (eds.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2006) 336 p. ISBN 9085063582

De schrijvers die, naar wij hopen, in het jaar 2056 geroepen zullen worden om het volgende gedenkboek van de vrijdenkersbeweging in Nederland te schrijven, vinden hun pad al grotendeels geëffend. *God noch autoriteit* biedt een degelijk uitgangspunt voor begrip voor en toekomstige studie van het fenomeen vrijdenken.

De bundel werd tijdens het 150-jarig jubileumcongres in oktober 2006 van De Dageraad-De Vrije Gedachte gepresenteerd in Krasnapolsy, dat al in de negentiende eeuw de congressen van de vrijdenkers warm ontving. Dat de Spaanse hotelketen, die sinds enkele jaren eigenaar van het hotel is, dezelfde gulle ontvangst aan de atheïsten kon bereiden zou in de beginjaren van de vereniging nauwelijks denkbaar zijn geweest.

Deze bundel zal in de boekenkast een plaats vinden naast de herdenkingsbundels van het vijftig-, het honderd- en het 125-jarig bestaan van de vereniging. Maar deze voorgaande drie bundels waren volgens de opstellers van de beredeneerde bibliografie, Jo Nabuurs en Wouter Kuijlmán 'bovenal tijdsdocumenten vanuit de vrijdenkersbeweging zelf maar hadden een min of meer hagiografische inslag'. Er zijn met dit nieuwste gedenkboek grote stappen gezet naar professionalisering van de geschiedschrijving van deze materie. Ook is deze geschiedenis er overzichtelijker op geworden. De redactie van *God noch autoriteit* heeft namelijk de nadruk gelegd op de context van het behandelde binnen De Dageraad met de activiteiten van verwante ideologisch-gespecialiseerde organisaties en personen daarbuiten. Als auteurs op deelterreinen zijn schrijvers aangezocht, die al ruimschoots hun sporen op de betreffende gebieden hebben verdiend. De Dageraad heeft in haar lange geschiedenis over vrijwel alles gepraat en geschreven, dat mocht ook. Wel kostte het de voortdurende aandacht van de voorzitters en de hoofdredacteurs om de deelnemers tenslotte bij het hoofdprogramma te houden. De bepaling van het relatieve belang van het optreden binnen De Dageraad van een lid tot zijn of haar optreden daarbuiten in de eigen 'vakorganisaties' kan het beste door specialistische onderzoekers worden beoordeeld. Niet ieder 'isme' van de negentiende eeuw werd uitsluitend in de Dageraad ondersteund. Sympathie, warme belangstelling en bereidheid tot elkaar aanhoren, waren er wel. Bezielde samenwerking, vechtlust en dadendrang bracht de vereniging slechts voor enkele hoofdthema's op. De artikelen van Ulla Jansz (Feminisme), van Bert Altena (wereldverbetering en vroeg socialisme), van Piet Hoekman (opvoeding en onderwijs) en van Herman Noordegraaf (antimilitarisme) hebben geprofiteerd van het grote specialisme van hun auteurs op de betreffende onderwerpen. Het is daarom ook duidelijk, dat op een flink aantal historische aandachtspunten van de Dageraad inmiddels

succes is behaald en dat de verdere behandeling daarvan beter aan gespecialiseerde organisaties kon worden overgelaten.

Een grafisch overzicht van de Nederlandse vrijdenkersbeweging, zoals opgenomen, biedt een nuttige chronologische samenvatting van de 'hoofdvereniging', haar naamsveranderingen, afsplitsing van concurrenten en fusies met gelijkgestemden. Praktisch is ook dat daarin het hoofdthema van de ontwikkeling in een paar steekwoorden is weergegeven. Bovendien zien we van vrijwel alle zijtakken van de Dageraad-Vrije Gedachte het wortelstelsel en de onderlinge verwevenheid. We kunnen nu zien, hoe de vereniging verbonden is met de humanistiek in haar verschillende facetten en ook omgekeerd. Het overzicht van de voorzitters is duidelijk, niet alleen van De Dageraad maar ook van de kleinere, zelfstandige verenigingen met hun dikwijls verwarrend identieke namen en hoofdpersonen. Een overzicht van alle tijdschriften van en rond de Nederlandse vrijdenkersbeweging van 1855-1960 heft veel onduidelijkheden op en zal ongetwijfeld aansporen tot verdere studie van de genoemde bronnen.

De ondertitel van het boek luidt: *Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, alsof deze beweging na 150 jaar alleen maar over de verleden tijd zou hebben willen rapporteren. Twee boeiende slotartikelen van Paul Cliteur en van Peter Derkx maken echter duidelijk dat het vrijdenken niet alleen maar iets van vroeger is geweest, maar ook nu nog in de volle actualiteit dient te staan. Cliteur filosofeert over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting, ook als deze voor groepen in de samenleving van schokkende aard kan zijn en over de vrijheid van godsdienst, die wereldwijd als mensenrecht is erkend maar door het verbod van de Islam om uit te treden en een andere godsdienst aan te nemen ook nu nog in Afghanistan met doodstraf wordt bedreigd. Derkx analyseert de dikwijls gewijzigde statutaire doelstellingen van De Dageraad-De Vrije Gedachte en komt tot de conclusie dat, ondanks alle wijzigingen, voor de vrijheid van het denken vrijheid van meningsuiting en wederzijdse tolerantie van het grootste gewicht zijn om tot zo redelijk mogelijke vaststelling van de waarheid te komen. Dat dit niet eenvoudig is bewijzen Stalin, Hitler, Auschwitz, Hiroshima, Mao, Pol Pot, Rwanda en 9/11.

Wie na lezing van *God noch autoriteit* het actuele vrijdenken nader wil volgen, verwijzen wij naar het tijdschrift *De Vrijdenker, tijdschrift van de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte*, waar moderne filosofen en ethici voortgaan het debat met het fundamentalisme te voeren.

Jan ten Bokkel

Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic*. Studies in Netherlandish Art and Cultural History 6 (Zwolle: Waanders, 2004) 208 p. ISBN 9040094748

Dat de elites hun positie trachtten te bestendigen door niet enkel in economisch, maar ook in sociaal en cultureel kapitaal te investeren, is uiteraard geen nieuw inzicht voor historici. Huwelijksstrategieën, het verwerven van titels, heerlijkheden en ambten, boekbezit, het volbrengen van een *grand tour* en allerlei vormen van *conspicuous consumption* maakten deel uit van de vroegmoderne praktijk van het *vivre noblement*. Daarnaast beschikten de vroegmoderne elites echter over een zekere '*je ne sais quoi*', een schijnbaar natuurlijke en ongedwongen superioriteit die Castiglione in *Il libro del*